

המכון לחקר תולדות קרן קימת לישראל, הקרקע ויישוב הארץ

ישיבת החוג לתולדות קרן קימת לישראל וההתיישבות היהודית
בארץ-ישראל

שהתקיימה ביום ראשון, ז' בשבט תשנ"ה, 8 בינואר 1995
באולם הישיבות שבלשכתה הראשית של קרן קימת לישראל בירושלים

הישיבה הוקדשה להרצאתה של ד"ר דבורה הכהן, בנושא

התוכנית לקליטת מיליון עולים בראשית שנות הארבעים

השתתפו בישיבה (לפי סדר האלף-ביתי):
שמעון בר-שמש, יו"ר המכון לחקר תולדות קרן קימת לישראל, הקרקע ויישוב
הארץ

מיוחס מרים	דוניץ יגאל	אדומי שועי
נצר שלמה	דניז הירם	אחרון ראובן
סנה שלמה	דניז שרה	אורנשטיין אברהם
פז יאיר	יהב שמריחו	אייזנשטיין יצחק
פרידמן אריה	יובל עמוס	איש-שלוס צילה
צירלין מניה	כרם יצחק	אלחנן אורץ
קרפ שמואל	לבסקי חגית	אלחנן רבקה
רוגל נקדימון	לייכטר סיני	אמיר נירה
שוץ נחום	ליף נמרוד	בר-און מרדכי
שלמוביץ גלעד	ליפצין אמנון	גולן ציפורה
שניידמן שלום	מוס נורית	גרוס נחום
שניידמן שרה		

ליכז את הישיבה: גבריאל אלכסנדר
ערכה את דברי הישיבה: עטרה קליגמן
הביא לפרס: דוד איתן
הקלדה: רוגית גולדברג

מס"ק ISSN-0793-1565

כתובת המכון: ת.ד. 283, ירושלים 91002 סל. 246828 — 242040, פקס. 231612

המכון לחקר תולדות קרן קימת לישראל, הקרקע ויישוב הארץ מקפיד להקליט ולפרסם את ההרצאות והדיונים של החוג לתולדות קרן קימת לישראל. הפרסום בא לתעד את ההרצאות, להביא את הדברים גם בפני הקהל שנבצר ממנו להיות נוכח בחן. בהפצת החומר מקפיד המכון להעביר את החוברות לספריות האוניברסיטאיות, כדי שיוכלו לשמש חוקרים בעבודתם המדעית. העברת טקסט מילולי לטקסט המיועד לעיון וקריאה שוטפת היא מלאכה מורכבת. לעיתים מבקש המכון מהמרצה להכין נוסח עיוני של דבריו. לא תמיד הדבר מסתיע.

ד"ר דבורה הכהן ביססה את הרצאתה בנושא "התוכנית לקליטת מיליון עולים בראשית שנות הארבעים" על ממצאיה מספרה, "תוכנית המיליון, תוכניתו של דוד ברגוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945". הספר ראה אור בחוצאה לאור של משרד הביטחון בשנת 1994. עקב חשיבותו של הנושא, החליט המכון להביא הרצאה זו בניסוחה העיוני ולא כפי שהובאה לפני באי הישיבה ב-8 בינואר 1995 וזאת מתוך ההנחה שכך תיטיב לתרום לחקר תולדות ארץ-ישראל בשנות מלחמת העולם השנייה.

גבריאל אלכסנדר

מרכז מדעי

המכון לחקר תולדות קרן קימת לישראל,

הקרקע ויישוב הארץ

פתיחה

יו"ר, שמעון בן-שמש

אנו מתכבדים הפעם בהוצאתה של ד"ר דבורה הכהן, מהמכון הסוציולוגי לחקר הקהילות שבאוניברסיטת בר-אילן. ד"ר הכהן פרסמה לפני זמן קצר שני ספרים חשובים. הספר האחד, "עולים בסערה", העלייה הגדולה וקליטתה בישראל, 1948-1953" ראה אור בהוצאת יד יצחק בן-צבי. הספר האחר, "ומהוזה גם בסיס להוצאתה היום הוא, "תוכנית המיליון, תוכניתו של דוד בן-גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945" אשר ראה אור בהוצאה לאור של משרד הביטחון. שני הספרים זכו לביקורות משבחות.

בשלב זה עסוקה ד"ר הכהן במחקר על יישוב העלייה ההמונית בנגב. ראה ל', שהבעיה המרכזית בעלייה ההמונית הייתה הקרקע. היה צורך בתעוזה רבה להטיל על יישוב שמנה כשש מאות אלף נפשות לקלוט מיליון עולים. תוכניתו של בן-גוריון, בעיצומה של מלחמת העולם, לקליטת עלייה המונית זו. ראוייה להערכת רבה ומבטאת חזון ומעוף. תוכנית זאת היא עיקר הרצאתה של ד"ר הכהן.

התוכנית לקליטת מיליון עולים בראשית שנות הארבעים

ד"ר דבורה הכהן

העלייה ההמונית שבאה ארצה בשנות הבראשית של המדינה גרמה למהפכה ביישוב היהודי בארץ. היו שראו בה נס, והיו שראו בה קטסטרופה: מתנת אהלים עם רבבות עולים חסרי דיוור, עבודת דחק, מערכת בריאות קורסת, ובצדס – תנופת בניין והתיישבות בכל רחבי הארץ. מקובל לחשוב שהכול בא במפתיע: מאות אלפים הגיעו מקצות תבל, ומהלך קליטתם – כולו נבע מהחלטות של רגע, אלתור על גבי אלתור.

במחקרי על העלייה הגדולה שהגיעה לארץ בשנים הראשונות למדינה ודרכי קליטתה, מצאתי שתכניות רבות, ויכולים, דעות של אישים ורעיונות שונים ומשונים – כל אלה לא היו חדשים. רבות מהסוגיות שהעסיקו את הממשלה והנהלת הסוכנות באותה עת, היו מעין המשך לדייונים שהחלו הרבה לפני כן: האם להביא עלייה המונית? מהיכן יבואו העולים – משארית הפליטה באירופה או מארצות האיסלאם? ואיך יקלטו את המוני העולים, מניין יימצאו להם דויר ותעסוקה? ואיך יתגברו על בעיות הבריאות החמורות שיביאו עמם העולים?

עיון במאות מסמכים שטרם נחשפו, העלה שתכניות רבות – הקמת מחנות אוהלים ברחבי הארץ, העסקת עולים בעבודות יזומות – נטועת עצים, סלילת כבישים ועבודה חקלאית, בצד מפעלי פיתוח גדולים – בניית "המוביל הארצי", הקמת מאות יישובי עולים, ואפילו תביעת השילומים מגרמניה, שעוררה סערת רוחות במדינה כאשר הובאה לאישור הכנסת (בנואר 1952), כל התכניות האלה, ועוד רבות אחרות, היו קיימות זה כבר. הן נדונו לפרטי פרטים וגובשו ב"יתכנית המיליון" בשנים 1942-1945, ביוזמתו ובניצוחו של דוד בן-גוריון, שכיהן אז כיושב ראש החנהלה הציונית. הוא התכוון להביא את המוני העולים כבר באותן שנים.

ב-24 בנובמבר 1942 נשא דוד בן-גוריון דברים בכנס שהתקיים במכון לחקר הכלכלה בהתנבגה-הנשא-העלאה-מיידית-של-מיליון-יהודים-לארץ-ישראל. למותבון מן הצד עשוי היה הנאום להישמע כמונתק מכל קשר למציאות. יום קודם לכן התפוסמה בעיתונות הידענה של הנהלת הסוכנות על ההשמדה השיטתית של יחדות אירופה. סמוך לכותרת הופיעה בעיתון "דבר" ידיעה: "הנאצים חתילו בהשמדת בזק של היהודים", באותיות קטנות – כאילו ביקש עורך הידיעה להצניע מידע בלתי מתקבל על הדעת – נאמר: "בכמה נקודות בפולין אורגנו קרימאטוריות".

קבוצת האנשים שבפניה הציג בן-גוריון את השאלה "מה לעשות כדי להביא לכאן בבת אחת כמיליון יהודים" – כללה את טובי המומחים של אותה תקופה

בתחומי הפנינים, הכלכלה, ההתיישבות והתעשייה. היו ביניהם – ארתור רופין, מקברניטי ההתיישבות בארץ ישראל. דוד הורוביץ, מנהל המחלקה הכלכלית של הסוכנות. ד"ר אברהם גרובסקי (גרנות) – מנהל הקרן הקיימת. אלעזר קפלן, גזבר הסוכנות. ד"ר אמיל שמורק – חבר תהלת הסוכנות וראש המחלקה למסחר ותעשייה של הסוכנות. ואלעזר זיגפריד הופין – מנהל בנק אנגל-פלשטינה, והמומחה הראשון במעלה של ההסתדרות הציונית בעניינים פיננסיים.

בְּרִגוֹרִיוֹן וּבִי שִׁיחַו יָדַעוּ בַּעַת הַדִּין עַל הַיִּקָּף פְּעוּלֹת הַהֶרֶג שֶׁל הַיִּטְלֵר, יוֹתֵר מִשִּׁדְעוֹ עַל כֵּךְ קוֹרְאֵי הַעִיִּתוּנִים שֶׁל אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל הִקְטַנְתָּה בְּאוֹתָהּ תְּקוּפָה. מִיָּדַע מִפּוֹרֵט עַל הַשּׂוֹאָה הַמִּתְחַלְלֶת בְּאִירוּפָה הַגֵּיעַ אֶרְצָה וְנָדוֹן בַּחֲנֻלַּת הַסּוּכּוֹת. בְּאֹחַד הַדִּיוּנִים אָמַר בְּ-רִגוֹרִיוֹן לַחֲבֵרֵי חוֹזְעֵי הַפּוֹעֵל הַצִּיוּנִי: "מִי שֶׁאִינוֹ רֹאֶה בְּפִי מָה הַיְהוּדוֹת עֹמְדוֹת עֲכָשִׁין, הוּא עֵיזוֹר וְאִינוֹ יוֹדֵי יוֹדֵי אִינוֹ אִדָּם... יְכֻלִּים לַרְצוֹת אֵת כּוֹלָם; אִינוֹ יוֹדְעִים אִם יִישָׂאוּ יְהוּדִים אַחֲרֵי הַיִּטְלֵר".

בְּדִיוֹן עִם הַמוֹמַחִים בְּרַחֲבוֹת לֹא הֶאֱרִיךְ בְּ-רִגוֹרִיוֹן בְּנוֹשֵׂא הַשְּׂמֵרָה יְהוּדֵי אִירוּפָה. בַּפֶּתַח זָבְרוּ אָמַר: "הַמוֹנִי אֲנִישִׁים – גַּם יְהוּדִים חֵם אֲנִישִׁים, נַעֲקְרוּ מִהַמְקוֹמוֹת שֶׁחֵם חַיוֹ שֵׁם. קִיּוּמָם הַכִּלְכִּל נִהְרַס לְפִי שַׁעַה, אִם הֵם יִהְרָגוּ בְּשַׁעַת הַמַּלְחָמָה – גַּם זֶה אֲפִשְׁרֵי, זֶה פוֹתֵר אֵת כָּל הַשְּׂאֵלוֹת, אֲבָל אֲנַחְנוּ רוֹצִים לְקוֹלוֹת שֶׁחֵם לֹא יִיְהָרְגוּ... בַּהַמְשָׁךְ הוֹסִיף וְאָמַר: "יֵישׁ פְּרוֹבְלֵמָה שֶׁל שִׁישָׁה מִלִּיוּנִים יְהוּדִים בְּאִירוּפָה, אוֹמְרִים אוֹלֵי הַיִּטְלֵר יִשְׂמִיד שֵׁי מִלִּיוּנִים, אֲבָל כֹּכֵל אוֹפֵן תִּשְׂאָר פְּרוֹבְלֵמָה שֶׁל אוֹקֵס מִלִּיוּנִים". מִיִּיד לְאַחַר מִכֵּן נִגַּשׁ בְּ-רִגוֹרִיוֹן לְדִיוֹן הַעִיָּקְרִי – אִיךְ לְתַכְנֵן אֵת הַבְּאָתָם, אֵת יִישׁוּבָם וְאֵת קְלִיטָתָם שֶׁל הַמִּלִּיוּנִים. בִּיצוּעַ הַתְּכַנִּיט לַעֲלִיַּת הַמִּלִּיוּנִים לֹא נִוְעַדָה לְהִיעָשׂוֹת בְּמִשָּׁךְ שָׁנִים רַבּוֹת, אֲלֹא בִּבְנֵת אַחַת. בְּ-רִגוֹרִיוֹן בִּיקֵשׁ לְבַצֵּעָה בְּתוֹךְ שְׂמוֹנֵה-עֶשֶׂר חוֹדְשִׁים בִּלְבָד. גּוֹרֵם הַזְמַן הָיָה גּוֹרֵל בְּעֵינָיו.

בְּ-רִגוֹרִיוֹן בִּיקֵשׁ מִהַמוֹמַחִים שְׂכִינָם, לְהַתְּעַלֵּם מֵאִילוּצִים פּוֹלִיטִיִּים וְכֻלְכִּלִּים, לְחַנִּיחַ כִּי – "יֵישׁ שֶׁלְטוֹן וְיֵישׁ כִּסְף", לְחַנִּיחַ שִׁישׁ בִּדְי הַצִּיוּנוֹת כָּל הַכִּסְפִּים הַדְרוּשִׁים – "יִהְיֶה לָנוּ הַכִּסֵּף, וְנוּכַל לְתַת כָּל הַצִּיָּק שֶׁהוּא, אֲפִילוֹ לְמִלִּיאָרְדִּים דוֹלָרִים", לְחַנִּיחַ כְּאִילוֹ יֵישׁ בִּדְי הָעַם הַיְהוּדִי הַשְּׁלֵטוֹן בְּאַרְץ, וְהַכַּח לְפַתּוֹחַ אֵת שַׁעֲרֵי-הָאָרֶץ לְאַפְּקֵי-אֵת הַצִּבְעָנִים לְקַבֵּל-תְּכַנִּיט-פְּתוּחָה-שֶׁתְּבָלְטָה-בִּבְבַּי נִסְתָּר בְּאַרְץ-יִשְׂרָאֵל. בְּמוֹבֵלַע מִשְׁתַּמֵּעַ מְדַבְּרֵי בְּ-רִגוֹרִיוֹן כִּי עַל הַמוֹמַחִים לְהַתְּעַלֵּם גַּם מִן הַשּׂוֹאָה.

הַדִּיוֹן בְּרַחֲבוֹת עוֹסֵק כּוֹל, תוֹךְ יְרִידָה לְפָרְטֵי הַפְּרִסִּים, בְּדַרְכֵים אֲפִשְׁרִיּוֹת לְמִיּוֹשׁ הַכְּנִיַּת הַמִּלִּיוּנִים, שְׂנֵרָאֲתָה דְמוּיוֹת וְחִסְרַת תוֹחַלַת נוֹכַח עֵינֵי הַעֲשׂוֹן הַעוֹלָם מִן הַמְשֻׁרְפוֹת בְּאִירוּפָה. בְּלִשׁוֹן קָרָה וְתְכַלִּיטִיַּת פּוֹרֵט בְּ-רִגוֹרִיוֹן אֵת הַחֲזוֹן הָאוֹטוֹפִי לְשֶׁלֶל מְרַכִּיבִים מַעֲשִׂיִּים, וְקוֹבַע אֵת תְּכַנִּיט הַמִּיתָאָר לְמִיּוֹשׁ הַרְעִיוֹן. הוּא מַתַּח אֵת הַמַּצֵּב הַצִּפּוּי בְּתוֹם הַמַּלְחָמָה: מִלִּיוּנֵי עַקוּרִים אִינֵם יְכֻלִּים עוֹד לְחַזוֹר לְמִקְוֵמוֹת מְגוּרֵיהֶם מְלַפֵּי הַמַּלְחָמָה, אַחַת הַמַּעֲצָמוֹת הַגְּדוֹלוֹת,

אַרְצוֹת-הַבְּרִית אוֹ אֲנְגִלְיָה, תִּיקַח "מִלִּיוּנִים שֶׁנַּעֲקְרוּ מִמְקוֹמוֹתֵיהֶם, יִשְׁלַחוּ אוֹתָם בְּאוֹנוֹת בְּמִשָּׁךְ עֶשְׂרֵה יָמִים לְאַרְץ-יִשְׂרָאֵל, וְיַחַד עִם אוֹנוֹת אֵלוֹ יִשְׁלַחוּ עוֹד אוֹנוֹת עִם מִזוֹן, כְּמוֹ שְׁעִישִׁים עִם צֶבֶא שְׂשׁוּלְחִים אוֹתוֹ מֵאַמְרִיקָה".

מִנְקוּדוֹת מוֹצֵא אוֹטוֹפִיַּת זוֹ מַצִּיג בְּ-רִגוֹרִיוֹן בְּפִנֵי הַמוֹמַחִים אֵת הַבְּעִיַּת שִׁיצוּצוֹ כְּשִׁיגִיעוּ הַמִּלִּיוּנִים לְחוֹפֵי הָאָרֶץ: "קוֹדֵם כָּל שְׂאֵלוֹת הַמּוֹזֵן – מִלִּיוֹן אֲנִישִׁים צְרִיכִים לְאֹכֵל דָּבָר מֵהָ, וְאִזּוֹ יִפְנוּ אֵל וּלְקַסְקֵי (פְּרוֹזִי) יִצְחָק אֶלְעָזָרִי – וּלְקַנֵּי, מַתְּלֹצֵי תִקְרַת הַתְּקֵלָאוֹת) וְאִמְרוּ לוֹ: "...כִּמָּה אֲנִישִׁים צְרִיךְ לֵיִישֵׁב עַל הַקְּרָקַע כְּדִי לְהַצְמִיחַ אֵת הַחִיטָה הַדְרוּשָׁה, אֵת הַעֲגֻבִּיּוֹת, אֵת הִירְקוֹת וְהַצִּבְעִים בְּשִׁבֵּל מִלִּיוֹן אֲנִישִׁים אֵלֶּה?..."

וְכֵךְ יִתְבַּקְּשׁוּ הַמוֹמַחִים הָאַחֲרִים, כָּל אַחַד בְּתוֹם הַתְּמַחֲחוֹתוֹ, לְמַצוֹא פְּתוּרוֹת לְקְלִיטַת הַמִּלִּיוֹן: דוֹד הַכַּחַן, מְרָאשֵׁי "סוּלָל בּוֹנֵה", נִדְרֵשׁ לְהַכִּין תְּכַנִּיט לְשִׁכַּן אֵת הָאֲנִישִׁים. דוֹד הוֹרּוֹבִיץ נִתְבַּקֵּשׁ לְבַדוֹק אֵת הָאֲפִשְׁרִיּוֹת הַטְּמוּנוֹת בְּפִיתוֹחַ הַתְּעַשִׂיָּה (שֶׁתּוּכַל לְהִיבְנוֹת אוֹלֵי מִן הַחֶרֶס הַצִּפּוּי שֶׁל הַתְּעַשִׂיָּה הַגְּרַמִּינִית). מוֹמַחֵי הַקְּרָקַע נִתְבַּקְּשׁוּ לְבַדוֹק אֵת כָּל הַקְּרָקַעוֹת בְּאַרְץ, וּלְבַחֲנוֹ כְּמָה מִתּוֹכָן יִיתְנוֹת לְעִיבּוֹד. מוֹמַחֵי הַמִּים – לְסַפֵּק פְּתוּרוֹת לְהַשְׁקָאָה שֶׁחֵטִי הָאֲדָמָה הַמַּעֲוֵבְדִּים. כֵּךְ יוֹתֵר הַמוֹמַחִים – לְתַבְרֹאָה, לְתַחְבּוּרָה, לְאוֹתֵי תִיּוּדוֹת. בְּ-רִגוֹרִיוֹן בִּיקֵשׁ מֵהֵם לְהַגִּישׁ לוֹ תְּכַנִּיט מְפוֹרֵטוֹת – "כִּמָּה כִּסֵּף, כִּמָּה אֲנוֹת, כִּמָּה מִזוֹן אֲפִשְׁרַת לְעִשׂוֹת בְּאַרְץ, כִּמָּה בְּנֵינִים, כִּמָּה חוֹמְרֵי בְּנִיין אֲפִשְׁרַת לְעִשׂוֹת בְּאַרְץ, כִּמָּה מִים יִשְׁנֵם, וְכִמָּה צְרִיךְ לְהַבְּיֵא...". וְלֵאחֹר שִׁימְצָאוּ הַפְּתוּרוֹת הַלָּלוֹ וְהַמִּלִּיוֹן הָרִאשׁוֹן שֶׁל הַיְהוּדִים יִצָּא מִן הַמַּחֲנוֹת הַזְּמַנִּיִּים וְיִיקָלֵט בְּאַרְץ, "יִהְיֶה מְקוֹם לְעוֹד מִלִּיוֹן יְהוּדִים אֲשֶׁר יִרְצוּ לְבִיא לְאַרְץ-יִשְׂרָאֵל".

כְּדִי לְהַבְּיֵא אֵת תְּכַנִּיטוֹ אֵל קֶצֶה הַגָּבֹל הָאוֹטוֹפִי שֶׁלָּהּ, בּוֹחַ בְּ-רִגוֹרִיוֹן גַּם מֵהַ יְהוּדִים פְּהָ, יִהְיֶה צוֹרֵךְ גַּם בְּאִידֵיאוֹלוֹגִיָּה. לֹא זוֹ שְׁעוּסָקִים בְּהַ עֲכָשִׁין, אֲלֹא אִידֵיאוֹלוֹגִיָּה אַחֲרָה: אִיךְ לְקַיֵּים מְדִינָה, בְּאִיזָה תְּנָאִים, בְּאִיזוֹ צוֹרָה, מָה הֵם יִחְסִיִּים שֶׁל שֵׁי הַמִּלִּיוּנִים וְהַעֲרִיבִים סְבִיבָנוּ".

בְּ-רִגוֹרִיוֹן לֹא הָיָה אִישׁ שֶׁל אוֹטוֹפּוֹיַת הַבוֹרַח מִן הַמַּצִּיאוֹת. אֲלֹא שֶׁהוּא לֹא רָצָה לְהַשְׁלִים עִם הַמַּצִּיאוֹת הַקִּיּוּמָה. הוּא חוֹתֵר לְשׁוֹנוֹת אֵת מַהֲלֵךְ הַדְּבָרִים וְלִיצוֹר מַצִּיאוֹת חֲדָשׁוֹת. מָה הִיְתָה אוֹתָהּ מַצִּיאוֹת שֶׁבָּהּ הִיְתְּנוּהוּ בְּ-רִגוֹרִיוֹן. אֵת הַתְּכַנִּיט

הַמַּהֲפַכְנִית לְשִׁינּוּיָהּ? הִיְיָשׁוּב הַיְהוּדִי בְּאַרְץ-יִשְׂרָאֵל מַצֵּא אֵת עַצְמוֹ בְּשִׁלְחֵי שׁוֹת הַשְּׁלוּשִׁים עַל פְּרִשְׁת דְרָכִים קִיּוּמִיּוֹת. "הַסֵּפֶר הַלֵּבָן" (מָאי 1939), שְׂפּוֹרֵס בַּעֲקֻבוֹת הַמֶּרֶד הָעֵרֶבִי, סוֹתָם אֵת הַגּוֹלֵל עַל הַתְּחִיבּוֹת בְּרִיטַנְיָה לְכוּן בֵּית לְאוּמֵי לַעַם הַיְהוּדִי בְּאַרְץ-יִשְׂרָאֵל. מִשְׁמַעוֹת "הַסֵּפֶר הַלֵּבָן" הִיְתָה בְּלִימַת הַתְּפַתּוּחוֹתוֹ שֶׁל הִיְיָשׁוּב וְנִיְתַעֲקוּ מְעוֹרָק הַחִיּוּם שֶׁל – הַעֲלִיָּיָה. חוּק הַקְּרָקַעוֹת (1940), שֶׁהַגְּבִיל אֵת יְכֻלַּת הִיְיָשׁוּב לְרַכּוֹשׁ קְרָקַעוֹת וְלְהַתְּיָיֵשׁ בַּחֲבֵלֵי אֶרֶץ נוֹסְפִים, הִידֵק עוֹד יוֹתֵר אֵת טְבַעַת הַתַּחַק סְבִיב הַמַּפְעֵל הַצִּיוּנִי.

עִם פְּרוֹץ מַלְחַמַת הָעוֹלָם הַשֵּׁנִיָּה (סֵפְטֵמְבֵּר 1939), נִדְמָה הָיָה כִּי כָּל תְּקוּוֹתָיו

וחלומותיו של העם היהודי יורדים לטמיון. אירופה, שבה התרכז רוב מיניו ובניו של העם היהודי, ובה צמחה התנועה הציונית, הפכה לגיא הריגה. בארץ החכנס היישוב היהודי בתוך עצמו, מסרב להאמין לדיעות תוראות על ממדי הרצח, המגניעות מאירופה טיפין טיפין מראשית שנת 1942, ומלא חרדה לגורל עצמו עם התקרב צבאות רומל למצרים.

בן גוריון הביט קדימה. הוא קרא לגבש מדיניות חדשה ודרכי פעולה חדשות, שטעזו לפרוץ דרך ולחץ את היישוב והמפעל הציוני מקיפאון ומסכנת הכליון שאיימה עליהם. התמורה שהוא ביקש לחולל התגבשה אצלו עוד לפני פרוץ המלחמה, והיא התייחסה לשני תחומים: אופי המאבק הפוליטי בשלטונות המנדט וחדרכים לקביעת עובדות בתוך ארץ-ישראל. בשני התחומים עבר בן גוריון מן התפיסה האבולוציונית של הציונות, האישה של "יעוד דונס ועוד עז", לתפיסה מהפכנית של "הכול ועכשיו".

המהפך בגישתו של בן גוריון התגבש נוכח ההכרה שגורם הזמן הופך להיות קריטי לעתידם של המפעל הציוני ושל העם היהודי. הכרה זו התחזקה לאחר פרוץ המלחמה, כאשר כל יום שחלף קרע איברים מגופו של העם היהודי, ומדיניותו של ממשלת המנדט איימה להכריח כל סיכוי לעלייה מאירופה. מול המנהיגים הציונים והמומחים למיניהם שהותחשבו במציאות ובמגבלותיה, חתר בן גוריון למהפכה שתשנה את המציאות וגם תיתן מענה למציאות המשתנה. במוקד כל אלה עמדה התכנית לעלייה המונית.

הקמת "יעדת התיכון"

פעילותם של הבריטים בשאלת ארץ-ישראל בקיץ ובסתיו 1943, הניעה את בן גוריון לרוץ את פעולת התכנון לקליטת עלייה המונית. בשלהי 1943 הוא החליט לגשת לעבודה שיטתית ומזורזת לתכנון ולעיבוד דרכי פעולה להגשמת תכנית המיליון. במהלך הוויכוחים על "תכנית השיקום" של הבריטים, נענו לדרישת בן גוריון חברי הנהלת הסוכנות יחד עם הוועד הלאומי ונציגי התעשיינים, האוכרים וראשי הערים, להכנת תכנית חלופית לתכנית הבריטית – "תכנית ציונית לפיתוח הארץ". אולם ספק אם העלו בדעתם מה מתכוון בן גוריון לעשות באותה החלטה.

בן גוריון לא התמהמה. הוא רצה תכנית שתשנה את פני הארץ. עליית שני מיליונים, כלומר הכפלת האוכלוסיה היהודית פי ארבעה – הייתה מבצע אדיר ~~מכל-בחינה-לאגיסטי-אדמיניסטרטיב-חוקשי-חדל-ביחד-לא-היה-בעצם~~ הבאת העולים אלא בקליטתם בארץ. בן גוריון ביקש לגבש תכנית גדולה ומקיפה עם תוקף ממלכתי, מסמך המייצג את עמדתו המוגבשת של היישוב כולו. לכן הוא החשיב את שיתופם של כל המגזרים במשק ואת התנועות השונות. בן גוריון בא במגע עם אנשי המכון לחקר הכלכלה והמשתתפים בכנס ברחובות (נובמבר 1942), אשר למרות בקורתם על רעיון עליית המיליונים – היו מוכנים

לחתומה עם האוגר שהציב.

כצעד ראשון החליט בן גוריון לחקים יעדת היגוי עליונה. את הוועדה הזאת שנועדה לנהל ולפקח על עבודת התכנון, חרכיב במחשבה קפדנית. הוא רצה ועדת של מומחים ובעלי ניסיון בתחומי עשייה שונים, אישים מייצגים מגוון חוגים ביישוב, ובעיקר ועדה קטנה שעבודתה תהיה נמרצת ויעילה ולא בימה לויכוחים עקרים. ליעדת התיכון – היא הוועדה לתכנון, בחר בן גוריון שלושה חברים בלבד: זיגפריד אליעזר הופמן – בעל מוניטין כמומחה במשק הכספים, מנהל בנק אנגלו-פלשתית. אמיל שמורק – חבר החנהלה הציונית, ראש המחלקה למסחר ותעשייה בסוכנות, ממנהיגי הציונים הכלליים. ואלעזר קפלן, ממנהיגי מפא"י, חבר הנהלת הסוכנות והגובר, ולמים שר האוצר הראשון במדינת ישראל. בן גוריון כיהן כראש הוועדה.

"יעדת התיכון" או "יעדת הארבעה" נועדה לקבוע את עקרונות התכנון, להרכיב יעדות משנה עם צוות מומחים בתחומים השונים של הפיתוח בכל ענפי המשק ולפקח על עבודתם. בן גוריון האמין כי באמצעות חברי "יעדת התיכון" שהוא מבכירי המשק והכספים בארץ, אישים שזכו בהכרה מקצועית ובסמכות ציבורית כאותן, וייצגו, נוסף לכך, חוגים פוליטיים שונים – ישיג את תמיכתם של כל המגזרים ביישוב, גם במשור המדיני, וגם במהלך עבודת התכנון. במבנה הפוליטי של היישוב, שהיה מבוסס על ארגון וולונטרי, לא היתה למסדות הלאומיים סמכות מחייבת לגבי הציבור בארץ. לכן ייחס בן גוריון חשיבות ליצירת קונסוס המלכד את החוגים השונים לשם קידום התכנית שהגה. "התכונה לקראת הבאות זורשת מעל הכל הזית מאוחדת של ציונות גדולה ולוחמת".

אפילו בחירת מזכיר לוועדה נעשתה בזחירות. חוצע למנת שני מזכירים: דוד הורוביץ, מנהל המתקנה הכלכלית בסוכנות, וחיים מרגוליס (מרגלית), מבנק אנגלו-פלשתית, איש אמונו של הופמן "שגם הימין וגם השמאל ביישוב ירכשו לו אמון". לאחר זמן צורף מזכיר נוסף – ד"ר אלפרד בונה, מן המכון לחקר הכלכלה שעלייד הסוכנות היהודית. הורוביץ התמנה למזכיר הכללי ומרכז עבודת הוועדה.

יעדת התיכון התכנסה לראשונה ב-11.10.1943 בערב, בביתו של קפלן, והחליטה כי תתכנס מעתה ואילך לפחות פעם בשבוע. הפגישות נערכו בבניין הסוכנות בירושלים, ובן גוריון, כיושב ראש הוועדה, השתתף בקביעות ~~בישיבותיה~~ – שארכו לעיתים שעות ארוכות – ובחן לפרטיהם את הדיווחות של יעדות המשנה שהונחו על שולחן הוועדה. יעדת התיכון הפעילה צוותי מומחים לתחומי התכנון והפיתוח השונים: קרקע, מים, עבודות ציבוריות, התיישבות, תעשייה, מסחר, מלאכה, שיכון, מימון ועוד.

בין המשאים הראשונים דנה ועדת התיכון בהגדרת מטרות עבודתה. המטרות שחציג ב"גורין היו שתיים: "א. יישוב של שני מיליונים יהודים ועיבוד תכנית למטרה זו. "ב. ביורו מדעי טהור של העבודות הנוגעות להתיישבות, כגון: כמות המים, טיב האדמה, אקלים וכדומה".

כאשר עברו לדון בפסי התכנית באופן מעשי, מצאו חברי הוועדה את עצמם במלכודת: קשה היה להם לקבל את התכנית של ב"גורין - להגיש תכנית מבצעית לקליטת שני מיליונים בתוך שמונה-עשר חודשים. שמורק ביקש לשכנע את ב"גורין לסגת מרעיון זה, וכדי שלא לעורר את רוגזו ניסח את דבריו בהזדירות: "עלינו להוכיח אפשרות להביא מיליונים אנשים, אך עלינו להכין תכנית אלטרנטיבית, אם דבר זה יתעכב בגלל חוסר התנאים הפוליטיים והפיננסיים המתאימים, אז נוציא לפועל תכנית יותר קטנה". קפלין ניסח לחמש"ך בקו המחשבה של שמורק. הוא הציע ש"התכנית הגדולה" המחויבת תנאים פוליטיים כבדים למימושה תידחה לפי שעה, ובמקומה התכנית הקרובה תיעשה במסגרת הניתנת לסיכום מיידי. אך ב"גורין דרש לגשת ללא שהות לחכמת הכלים של "התכנית הגדולה". אולם בסופו של דבר, כשראה שלא יוכל לכפות על חברי הוועדה דבר המנוגד לדעתם, הסכים לפשרה: לחלק את העבודה לשני שלבים: שלב ראשון - העברה מהירה של מיליון יהודים והקמת שלטון יהודי. שלב שני - התיישבות נוספת של מיליון יהודים תוך מספר שנים. חברי הוועדה השיגו לפחות חלק מדרשותם - מעתה זיכרו על תכנית למיליון עולים ולא לשני מיליונים. ואילו ב"גורין חזר וחדגיש שיהיה רק שלב ראשון.

מהלך עבודת התכנון: כבר בשבוע הראשון לפעילותה החליטה ועדת התיכון על הקמתן של שתיס"עשרה ועדות משנה. כל אחד מחברי הוועדה נטל על עצמו אחריות על עבודתן של ועדות אחרות. ב"גורין בחר לעצמו את הוועדה לים, שכללה "נמלים, ספנות, דיג והכשרה ימית". וכן את נושא העלייה. מסעף "ערים" - בחר ב"גורין את הוועדות לירושלים וחיפה. חיפה היתה עיר הנמל הגדולה, שער הכניסה לארץ, ועדעה לה חשיבות איסטרטגית בקיום הקשר עם העולם החיצוני. מקום מיוחד תפסה העיר ירושלים, שתשומת לב מיוחדת הוקדשה למעמדה בכל הנסיונות לתוך בין הערבים והיהודים. את שתי הערים - חיפה וירושלים ביקשו הערבים לחבא תחת שלטונם: בתכניות החלוקה של ועדת פיל (1937) ועדת ווז'ה (1938) - ביקשו הבנינים לספח את תפוח

ירושלים למובלעת בריטית שתישאר בשליטתם. גם מהירועות שהודלפו מן הדיונים של ועדת הקבינט (1943) ותכניות החלוקה שהוצעו שם, התבררה הגישה שהתקדמה בלונדון, לקיים את ירושלים וסביבתה כאזור נפרד ועצמאי, שבראשו עומד הנציג העליון. לשם סיכול תכניות אלה ביקשו לפעול במהירות ולהחבת הישוב בחיפה ובירושלים, לבסס מבחינה משקית ולהגדיל את

האוכלוסיה היהודית בהן. מאמצים מיוחדים ביקש ב"גורין להשקיע בחיזוקה של ירושלים היהודית, שבהבלטת אופיה היהודי ייתן יתר נוקף לתביעת היישוב שלא לקרוע את ירושלים מתחום השטח היהודי במפת החלוקה העתידית. במקביל לפעילותו בקידום עבודתה של ועדת התיכון, עמל ב"גורין לשכנע את עמיתיו בתהלתה הציונית במחיצותה של עלייה גדולה שתובא בקצב מהיר. כדי להוציא לפועל את תוכניתו נזקק ב"גורין להסכמתם של חבריו במסודות הלאומיים. הוא שמר בסוד את כל מהלך עבודתה של ועדת התיכון, אולם ביקש להחדיר לתודעתם של חברי הנהלת הסוכנות את הצורך הדחוף בעלייה גדולה ממדים יותר מכל מה שהורגלו לו בעבר. ב"גורין ביקש לשכנעם כי בכך טמון הפתרון לבעיה הערבית: "אם תקום עובדה, שיביאו לארץ-ישראל מיליון יהודים - הסכסוך עם הערבים נגמר... הערבים בכל אופן היו מקבלים הכרעה מדינית, הם קיבלו הכרעה מדינית בסוף המלחמה הקודמת. הם התחילו למרוד בהכרעה כשנראה היה להם שמהצד השני יש ספקות". ב"גורין הביע את אמונתו שהתביעה תתקבל גם על דעת צירצ"ל, רוזוולט וסטאלין: "אם אנו נותנים לרעיון (של עליית מיליון) קונקרטיזציה ואנו מראים שיש אפשרות לפתור מהר את הפרובלמה הפוליטית של הארץ ולמנוע התנגדות ערבית... בזה עלינו לראות את תוכן הפעולה בעתיד הקרוב".

ברנד יוסף, היועץ המשפטי של הסוכנות שהשתתף גם בעבודתה של ועדת התיכון, תמד בעמדתו של ב"גורין: "אני מאמין לדעתו של ב"גורין שדבר כזה עלול לפתור את השאלה הערבית. יש לי די עניינים עם הערבים במשך עשרים ושלוש שנים, ואני מכיר אותם כאנשים שמקבלים את הדין... כשאנו נחיה הרוב - זה יפתור בשבילם את השאלה". חברי הנהלת הסוכנות התנגדו לתיזה הזאת. פתרון הבעיה הערבית נראה רחוק ומסובך, וגם במחיצותה של עלייה המונית ומניצית הם לא שוכנעו. הם צפו קשיים רבים ובעיות חמורות שתיווצרנה אם יובאו בבת-אחת מיליון עולים. הם הביעו את חששותיהם שזו משימה בלתי אפשרית. אפילו הרב פישמן (ממו"ן) שצייד בעלייה גדולה, טען שממדים כאלה יגרמו "לאחת הקטסטרופות היותר גדולות". ב"גורין לא ויתר והמשיך ביתר שאת בעבודת התכנון.

"תכנית המיליון"

תכנית המיליון עסקה בשלושה תחומים:

1. הערכת מיליון עולים לארץ, וקליטתם בהאשנות במסגרת מעבר.
2. היערכות המשק לתקופת המעבר - ממשק מלחמתי למשק של מי שלום, "להקטין את הזעזועים הצפויים, ולמנוע תקלות" - כדברי קפלין.
3. תכנית לקליטת מיליון עולים במשק - בדיון, בתעסוקה ובשירותים שונים. ההיערכות לביצוע כללה תכניות מפורטות לחסעת מיליון עולים לארץ-ישראל תוך שמונה-עשר חודשים: ארגון העולים בארצות מוצאם, כלי תחבורה דרושים,

אוניברסיטת חיפה
הספרייה

צוותי מלווים לעולים, טיפול רפואי, מזון וכיוצא בזה. נבחנו התייבנים למסע, נמלי המוצא, חניות בניינים ועוד פרטים מפריטים שונים.

הפרק הראשון בתכנית המסע דן במספר משוער של עולים שיצאו מן הארצות השונות. נקבע מספר היוצאים מכל נמל, וחושב משך זמן הניסיעה של האנייה הלך וחזור. על פי השיקולים שהציעו המתכננים נקבעו מסלולי הרכבות מן הארצות השונות אל נמלי ההפלה, ומהם באניות לארץ-ישראל.

בתכנון מערכת הקליטה הביאו בחשבון את המציאות הקיימת בארץ, את מצוקת הדיור והקושי לקלוט מאות אלפי משפחות תוך זמן קצר. לשם כך תכננו הקמת מחנות מעבר עבור העולים. מאחר שהעריכו כי יידרשו להקמם במהירות מרבית, הציעו שרוב המבנים יהיו צריפי עץ. בתכנית חובא בחשבון הצורך בחקמות אותלים אם לא יימצאו די מבני אבן או צריפים.

קליטת מיליון עולים בכל ענפי המשק היתה המשימה הגדולה. היא הייבבה שידוד מערכות בכל התחומים, ובראש ובראשונה הכנת תשתית שתאפשר את צמיחתם והתרחבותם של כל ענפי המשק הקיימים, ופיתוחם של ענפי משק חדשים. אלה הייבו עבודת תכנון מקיפה ומתואמת. זה היה תפקידה המרכזי של ועדת התכנון — להיות גוף יוזם ומתאם, מפעיל ומנטוט את עבודתם של עשרות צוותי מומחים שנקראו לעסוק בתכנון ובפיתוח של ענפי המשק המנוונים.

תכנון ארצי ואזורי: גישה מהפכנית נקטה ועדת התכנון כאשר פנתה לתכנון מרחבי כולל של פני הארץ-תכנון ארצי ואזורי שהתייחסו הן להתיישבות הכפרית והן ליישוב העירוני. מראשית ההתיישבות היהודית התרכזו המוסדות הלאומיים בפיתוח המגור החקלאי. ההתיישבות החקלאית נתפסה כמשימה לאומית ראשונה במעלה. זו באה לביטוי הן במדיניות לרכישת קרקעות, בהרחבת גבולות ההתיישבות היהודית, והן באידיאולוגיה החלוצית של שיבה לעבודת האדמה. העליות הרביעית והחמישית נתנו תנופה להתפתחות מהירה של המגור העירוני. תל-אבזב התרחבה במהירות וערים ומושבות ותיקות גדלו אף הן בקצב מהיר, אולם זו היתה התפתחות סטיכית ולא על-פי תכנית או מדיניות מוגבשת. ועדת התכנון, שעסקה בתכנית לקליטת מיליון עולים, עיבדה תכנית מרחבית לתפרוסת האוכלוסיה בכל הארץ, והתייחסה גם לתכנון אזורי ומקומי.

התפתחותם של הערים-מבנים-מתאגמים-לעבודת-חקלאי-ואגל-אגודתם-נקבעו לפיתוח תעשייה כבדה. עמדתם היתה כי תכנון יעיל וראציונלי מחייב לקבוע את המיקום של היישוב העירוני בהתייחס לקשר שלו עם אזורים חקלאיים ותעשייתיים. הם הזהירו כי מיקום שגוי של עיר עלול לחבל בכל תכנית הפיתוח של המקום. כמו כן הצביעו על הצורך לעבד את התכנון הארצי במשולב עם תכנון פיתוח מקורות המים, עם תפרוסת גיאוגרפית נכונה של האוכלוסיה במגור הכפרי והעירוני, ובתיאום עם התכנית לפיתוח עורקי התחבורה בארץ. עבודות התכנון רכזו בידי צוותי מומחים שפעלו בתכנון כל אחד מהתחומים — קרקע, מקורות מים, תחבורה ועוד.

תכנון הפיתוח החקלאי תפס מקום נכבד בעבודת התכנון. בתחום זה בלטו יצחק אלעזרי — וולקני ושלמה צמח. את מפת הקרקעות שרטטו יוסף ויץ מהקרן-קיימת לישראל והמהנדס זלמן ליפשיץ (ליף), מומחה למדידות. הם הגישו לוועדת התכנון תכנית מקיפה ומפורטת על אדמות הבר בארץ-ישראל, תכנית שנעשתה על יסוד ניתוח של 975 מפות הכפרים מהשנים 1934-1935, שבחן נמצאו נתונים מפורטים על שיעור הייבו של החלקות השונות. הם מצאו כי השטח הכולל (מצפון לפנת באר-שבט) הגיע קרוב ל-14 מיליון דונם, בכ-6.5 מיליון מהם היו מעובדים פחות מעשרים אחוזים משטחם. ויץ וליפשיץ איתרו 49 גושי אדמות בור הכללים שטחים רצופים (שגודלם לפחות 3,000 דונם) בשטח כולל של 3,2 מיליון דונם, מהם כשני מיליון דונם המתאימים ליעור. בשטח מתאים לעיבוד חקלאי הצביעו על 0,9 מיליון דונם, שבהם ניתן להקים כ-35,000 יחידות משקיות.

בגורריון ביקר בחריפות תכנית זו של ויץ וליפשיץ. הוא טען כי המפה ששרטטו התייחסה למצב הפוליטי הנתון, שבו חלק גדול מהאדמות היו בבעלות ערבית. הוא ביקש לבסס את כל עבודת התכנון על שינוי מדיני בהתאם לתביעת התנועה הציונית. זו דרשה להעניק לה את הסמכות לפיתוח הארץ — הווה ואומר, להעניק לה סמכות מדינית, שבכוחה יהיה לקבוע את ייעודם של הקרקעות ואת האחריות לפיתוחם. לפי החזיתו של בגורריון עיבדו ויץ וליפשיץ תכנית נוספת ליצירת כ-55,000 יחידות משקיות חדשות, בהתאם לעד שנקבע — להפנות לחקלאות כ-20 אחוזים מהעולים שיבואו. יצירת רבבות יחידות משקיות חדשות התבססה על כמה נחות יסוד: מעבר לעיבוד אינטנסיבי המתבסס על פיתוח מקורות המים, והנהגת רפורמה אגררית שתאפשר ריכוז קרקעות ועבודת פיתוח נרחבת. הפעלתה של תכנית זו היתה מותנית בשינוי המשטר המדיני, כלומר ריבונות יהודית, במקום שלטון המנדט הבריטי שנמנע מפעולות פיתוח ואף הכביד על ביצוען בידי היישוב היהודי.

כמו שאלת הקרקע עמדה גם סוגיית המים במוקד הדיונים על התכנון. נושא זה שתפס מקום מרכזי בפלוגתא בין היישוב היהודי לבין הבריטים והערבים, הירבה להעסיק את ההנהגה הציונית כבר בשנות ה-30, שעשתה מאמץ להפוך אותה ליעור של הבריטים. תרומה גדולה בניין זה ראו ביישבות לאודרמילק — תכניתו של וולטר לאודרמילק, המומחה האמריקני בעל סמכות בינלאומית בתחום שימור הקרקע והשבחה, שביקר בארץ עוד בשנת 1938 ביוזמת הסוכנות, ויצא בדברי שבח למפעל ההתיישבות היהודית. לאודרמילק הציע לחקים רשות לפיתוח בקעת הירדן בדומה לרשות עמק טנסי בארצות-הברית, על מנת לפתח את המשק והכלכלה משני עברי הירדן.

פיתוח מקורות המים היה אחד הנושאים הראשונים שועדת התכנון טיפלה בהם — נושא שנחשב בניני בגורריון ראשון במעלה בפיתוח המשק בארץ ובקליטת העלייה הגדולה. הוא ביקש להכין תכנית יישומית, כולל כל מרכיבי

התכנון והפיתוח של מקורות המים והמשאבים הדרושים למיצוי הפוטנציאל הכלכלי הגלום בכריית תעלת הימים – תעלה שתחבר את היס-התיכון עם הירדן, ועליה תנוקס תחנת כוח להפקת אנרגיה הידרואלקטרית. ועדת התיכון פנתה גם אל חברת המים הארצישראלית, אשר לימים נרכשה על-ידי חברת "מקורות", בראשותו של לוי שקולניק (אשכול), שפעלה בשירותם של הקיבוצים הסוכנות וגופים אחרים שעסקו בהשקאה. ועדת התיכון ביקשה לערוך בירור מפורט על מקורות המים וניצולם, ולרכז מיזם טכני על תעלת הימים – תווי התעלה, מבנה וצורתה. איתור מקומה של תחנת הכח, עם פירוט חומרי בנייה ומשאבים אחרים נדרשים, כולל הערכה תקציבית של העבודה הפוטנציאל הכלכלי הטמון בה.

תכנית פיתוח התעשייה: התמורה הגדולה בתכנית הפיתוח הכוללת באה לביטוי במעבר מהדגש שהושם בעבר על המפעל החקלאי אל פיתוח התעשייה. לפי עקרונות התכנון הארצי נעזו יותר מ-80 אחוזים של האוכלוסיה היהודית בארץ לחיות ביישוב עירוני, והתעשייה נועדה לתפוס מקום מרכזי בהנחת התשתית עבורה. התכניות לפיתוח ענפי תעשייה מגוונים זכו לטיפול נרחב.

בועדת המשנה לתעשייה שפעלה על-ידי ועדת התיכון, השתתפו בכירי התעשיינים בארץ: זלמן ירושלמי, אברהם קליר, הנס מולר ועוד, ובראשה עמד שמעון ביראמו. תפקידה היה: "לברר ולחקור את אפשרויות פיתוח התעשייה הקיימת בארץ, שכלולה וגיוונה, והקמת מפעלי חדשה לכל ענפיה". עשרות ועדות משנה של מומחים שפעלו בידיה עסקו בפיתוח ענפי תעשייה שונים. הם תכננו את הרחבתם של ענפים קיימים, וכתבו שווקים פוטנציאליים. למשל, העריכו כי לייצור שוקולד, ממתקים וחלבה לסוגיהם השונים, יימצאו שווקים גדולים בארצות ערב השכנות, שבהן גבוהה צריכת מוצרים אלה. בירור אפשרויות הפיתוח של התעשייה הכימית הוטל על צוות מדענים בראשותו של ד"ר דוד ברגמן ממכון זיו ברחובות, שבהן ניצול מינרלים ואוצרות טבע אחרים. על צוותים אחרים הוטל לחקור את דרכי פיתוחם של ענפי תעשייה חדשים. בין אלה – תעשיית עץ, צעצועים, אופנה ועוד. כך נעשתה עבודה מדוקדקת על פיתוחו של ייצור הצמר. נתונים רבים רוכזו אודות הפקת הצמר. פורטו סוגי הכבשים וטיב הצמר שניתן להפיק מהם. נסקרו הנתונים על מספר הכבשים והעזים בארץ בעשרים השנים הקודמות, ונאספו פתגמים על החליין-עצבן הצמר

החל-פלא-הצמר, כתבו שקי יצאו פוטנציאליים וכיוצא בזה.

מלאכה מסחר ותיירות: על הוועדה למלאכה הוטל "לחקור את מצב המלאכה היחודית לפי ענפיה, צרכיה וסיכוייה... להציע הצעות לביסוס המלאכה, פיתוחה וארגונה. כמו כן לבדוק ענפי מלאכה חדשים שיש לחקיקם בארץ, וזאת בהתחשב עם העלייה שיש לחכות לה בשכבותיה השונות".

הוועדה למסחר – דנה בתקופת המעבר ממשק מלחמתי לתקופה שלאחר המלחמה. בחנה בעיות הכרוכות במסחר הסיטונאי והקמעונאי, עסקה בשאלות

יצוא ויבוא, ובהגנה בפני תחרות מהחוץ. הוועדה לתיירות – תכננה את פיתוחם של אתרי טיולים, וכן פיתוח מקומות מרפא בארץ. בהם ראתה ענף משקי חשוב, ואחד התמרצים לפיתוח התיירות הפנים-ארצית והתיירות מחוץ לארץ. מאחד ובאותם ימים טיולים לשמם היו פחות מקובלים בשכבות העממיות, האמינו כי בפיתוח מקומות מרפא, כמו ים המלח, המעינות החמים בסבריה ובחקמת פניסיניס ובתי החלמה, טמון פוטנציאל מסחרי גדול.

פיצויים מגרמניה – כפתרון לבעיית המימון

כאשר הצטייר באופק קץ המלחמה, בקיץ של שנת 1944, ותביעות התחגה הציונית נעשו אקטואליות, דרש ברגורין להשלים לאלתר את תכניות הביצוע. שאלת המימון של התכנית הגדולה נעשתה דחופה ביותר. ברגורין דחק בחופיין ובעמיתיו לגבש הערכה של העלות הכספית והצעה למקורות המימון. עוד טרם הקמת ועדת התיכון עשה ברגורין ניסיונות לברר את העלות הפיננסית של תכניתו. כבר בשיחותיה הראשונות של ועדת התיכון, עלתה שאלת המימון על שולחנה. חבריה – הופיין, קפלן ושמורק כתבו אפשרויות אחדות: מלווה בינלאומי, כספי פיתוח של הממשל, השקעות הון של גורמים פרטיים, מגבית יהודית בחוץ לארץ – בעיקר בארצות-הברית, וכספי פיצויים מגרמניה. בהערכת הסיכויים של כל אחד מהם, נראה כי תביעות הפיצויים עשויה להיות מקור להשגת סכומי כסף גדולים, ונושא זה תפס עד מהרה מקום נרחב במאמצים לגייס כספים לתכנית המיליון.

הרעיון לתביעת פיצויים הועלה על-ידי יהודים יוצאי גרמניה. היוזמה הזאת לא נראתה יוצאת דופן בעיניהם. הם חושפעו מהדיונים שחתהלו בתום מלחמת העולם הראשונה, כאשר מדינות אירופה תבעו מגרמניה פיצויים על הנזקים שהסבה להם במלחמה. הדיונים הממושכים בשאלת הפיצויים, שהחלו בוועידת השלום בפריס (1919) וארכו שנים, עד לסיומם בלואן (1932), וותרו בזכרונם של רבים, והם היו המניע ליוזמה שנקטו היהודים בתביעת הפיצויים מן הנאצים על החרמת רכושם ועל נישולם. יוזמה זו שהחלה עוד ערב פרוץ מלחמת-העולם,

הייתה מקובלת על רבים מחוגי גרמניה שהיו חידורים תודעת מעמדם הכלכלי והתרבותי ברפובליקה הוויימאריית. הם האמינו כי בלחץ חולם על המשטר הנאצינל – סוציאליסטי ניתן יהיה להציל מקצת מזכויותיהם ומרכושם ולחלק על מצוקתם עד יעבור זעמן עד שיעלם הנאציזם, שאותו ביקשו לראות תנופעה חולפת.

החנחה שיש סיכוי לתביעת הפיצויים מן הנאצים ניוונה מהסכם ה"היעברת" ("הטרנספר") שנעשה עם הנאצים בגרמניה סמוך לעלייתם לשלטון. את רעיון הפיצויים מגרמניה העלה הופיין עוד בשנת 1942. הופיין סבר שיש לפנות שוב לאותו מקור כדי להשיג מימון להתיישבות נרחבת של עולים נדפי הנאצים

מאירופה שיגעו לארץ ישראל. הכוונה לא הייתה לפיצויים אישיים, אלא לתביעה קולקטיבית של העם היהודי, שתימסר לסוכנות היהודית כגוף המייצג את העם, ותועיד את הכסף לבנין ארץ-ישראל. אל הופיין הצטרפו עוד אנשים. דעתם לא חוטרדה מעצם הפנייה לבקשת שילומים מגרמניה, כפי שאירע בדיוני הכנסת בינואר 1952. מה שהטריד אותם היה עצם החשש שמא לא תחא בידה של גרמניה המובסת, שכלכלתה נהרסה במלחמה, האפשרות לשלם את כספי הפיצויים.

ההתסקיות בתביעת הפיצויים מגרמניה קיבלה תאוצה בשנת 1943, כאשר האקלים הפוליטי בעולם החל להשתנות עם ראשית תבוסותיו של הצבא הגרמני, בזמן שקץ המלחמה נראה בהישג יד. אז נשמעה הצהרת בעלות-הברית (ב-5 בינואר 1943) כי גרמניה תמיה חייבת לשלם לחן פיצויים לאחר המלחמה, כולל החזרת רכוש לאלה שנגזל מהם. באותו מסמך הודיעו בעלות-הברית כי הן שומרות רכושן את הזכות לבטל את כל התקנות של הגרמנים על העברת רכושן בטרטוריות שנכבשו על-ידי ארצות הציור, בין אם העברת אלה נעשו בכפייה, ובין אם מדובר בהחרמה ובגזל שכבר נעשו או באלה העלולים להתבצע בעתיד. בכך באו בעלות-הברית להזכיר את ארצות הציור שירכבו להכיר בחוקיות כלשהי של פעולותיהם. אף-על-פי שלא נאמר במפורש כי יינקטו צעדים משפטיים מידידים, היה להצהרה זו ערך לגבי כיוון מדיניותן של בעלות-הברית לעתיד.

בראשית 1945, כאשר קרב קץ המלחמה, חלה האצה גם ביחס לתביעת הפיצויים מגרמניה. היערכותן של בעלות-הברית נכנסה להילוך גבוה: בוועידת יאלטה (ב-10 בפברואר 1945) פורסמה הצהרת בעלות-הברית שגרמניה חייבת לשלם לחן פיצויים. התביעה התייחסה למכוונות, לסחרות, לאמצעי ייצור, לחומרי גלם, לאניות ועוד. בגישה זו נקטו הן משום שלא היו בידי הגרמנים סכומי הכסף הגדולים שדרשו, והן כדי למנוע מהגרמנים לחזור ולפתח את התעשייה שלהם.

מתוך זה הניע את הסוכנות למהר ולהישג לבעלות-הברית את תביעות הפיצויים בשם העם היהודי. ברנד יוסף, שכיהן כראש ועדת המשנה לפיצויים, ניסח את כתב התביעה בשם הסוכנות, וזה נמסר לאישורה של הנהלת הסוכנות. התזכיר כלל את העקרונות שהציב ברגוריון: הוא קבע כי התביעה הקולקטיבית בשם העם היהודי תוגש למעצמות על-ידי הסוכנות, שהיא תקבל את כספי הפיצויים, ואלה ישמשו לבנין ארץ-ישראל.

בוועידת פוסדאם (יולי 1945) שוב דנו בעלות-הברית בנושא הפיצויים מגרמניה, ובפרטי החסכם בנייהם. אז הוחלט להגיש למעצמות את תביעת הסוכנות כדי שזו תיכלל בחסכם בנייהן. ב-20 בספטמבר 1945 הגיש ויצמן בשם הנהלת הסוכנות את התביעה לפיצויים קולקטיביים, על-פי התזכיר שהכין יוסף. תזכיר זה היה עתיד לשמש בסיס להסכם לוקסמבורג — הסכם השילומים של מדינת ישראל עם גרמניה, אשר הכנסת נתבטלה לאשרו כעבור שש שנים.

לסיכום: תביעתנו של ברגוריון לעלייה המונית לא הייתה מסווה למאבקים מדיניים. בנינו היתה זו המשמיה המרכזית של התנועה הציונית והתנאי לכיוון המדינה. "תכנית המיליון" נועדה להניח את המסד למדינה בתחום החברתי והכלכלי. כידוע לכולנו, תחזיתו של ברגוריון התקיימה בדרך שונה מזו שהוא צפה: המדינה קמה מבלי שבאה עלייה המונית. אולם עם הקמת המדינה היה ברגוריון נחוש לממש את התוכנית לעליית מיליונים. עמדתו הנחרצת להבאת העלייה הגדולה היא שהבריעה את גורלה מול כל אלה שקמו וקראו להגביל את ממדי העלייה ולהאט את קצבה. ברגוריון תבע להביא את כל העולים שניתן, מכל ארץ ובכל מספר שהוא. והוא עמד על כך שהעלייה תובא מייד, ללא כל דחיות. כאשר העלייה התמונית החלה לזרום ארצת, אז שלף ברגוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון, את מאות הדפים של "תכנית המיליון", ודחק באנשי התכנון ובעוסקים במלאכת הקליטה להוציא לפועל. חלק מהתכניות החלו להתבצע עוד טרם הקמת המדינה, ועתה הוא דרש למהר ולהרחיב את העבודה.

רבים המחקרים שנעשו על אודות הביטחון, על היערכות היישוב לבניית כוח המגן בשנים של טרם מדינה, ועל הנחת התשתית להקמתו של צה"ל, כדי שיוכל להדוף את פלישתם הצפויה של צבאות ערב לישראל. לעומת זאת נותרו כמעט עלומים כל אותם פרקים על הכנת תשתית כלכלית וחברתית למדינה העתידה לקום. המחקר שלי — "תכנית המיליון", חושף אותו פרק מרתק מראשית שנות הארבעים, את תכניות הפיתוח הגדולות ותכנון העלייה החמונית ודרכי קליטתה במשק ובחברה הישראלית.

העלייה הגדולה שבאה בשנים הראשונות למדינה, תכונה החל בראשית שנות הארבעים. היא חוללה את המחפכה הגדולה בתולדות העם היהודי בתפוצות, וטבעה את חתמה על התפתחותה של מדינת ישראל.

שמעון בן-שמש: תודה רבה, דבורה. ההרצאה היתה מעניינת מאוד. ובכן רבות, יש שאלות או יש הבעת דעות בבקשה.

נחום גרוס: אני רוצה להגיד שני דברים בקיצור רב. מבחינה כלכלית, כמובן, יכול להיות מעניין לבדוק, לא רק מה הענימו מכל זה, אלא למשל גם את ממד הזמן, ולהצביע על האבסורד של ה־18 חודש וכן הלאה. אבל, אני חושב שזאת אינה הנקודה העיקרית. אני חושב שפה שמעו עניין מאוד מאוד חשוב. לכאורה שמענו הרצאה על המנהיגות והחזון הגדולים של בן-גוריון. ולמעשה, שמענו חלק מהטרזגיה הנוראה של התעלמות היישוב מארץ ממה שקורה באמת באירופה. שיושבים עם תוכניות על תעשיית צמר ותעשיית תיירות, ועל אלף אוניות, בשעה שהאנשים שצריכים לבוא באוניות האלה, הולכים ונשמדים. ואני חושב, שהספר שלך הוא אחד המסמכים המועזעים ביותר על כל פרשת חתיחות היישוב היהודי והנהגתו בראשו אל השואה ואל הידיעות שהגיעו ממנה.

חגית לבסקי: קודם כול, אני אינני מסכימה לחלוטין עם החערה שנאמרה כרגע. ואני חושבת שהיא נאמרה, משום שבאופן הצגת הדברים כאן, לא קראתי את הספר עדיין, ולכן אינני יכולה להתייחס לספר — היה מקום לתפוס את הדברים בצורה כזו. משום שדבורה, את העמדת את הגישה של בן-גוריון כגישה המשכית, כאילו לא חל שום שינוי ורק הסקטיקה השתנתה, אבל האסטרטגיה — נשארה אותה אסטרטגיה. לפני 39-1937 — לא חל שינוי, ואת אפילו אמרת את זה במלים ברורות. זאת אחת הנקודות שרציתי להעיר עליה: אני חושבת שאכן חל מהפך בעמדתו של בן-גוריון. כאשר ב־1938 הוא דיבר על מרד עלייה, הוא דיבר על עלייה שתביא לידי רוב ולדי הקמת המדינה, ובה הוא בעצם אימץ את תוכניתו של ז'בוטינסקי. אבל זה היה אינטרמצו. זה היה רק פרק זמן מאוד קצר במדיניות של בן-גוריון. לאחר־מכן, במשך שנות המלחמה, עד ועידת בילטמור, כולל ועידת בילטמור, הוא עדיין חשב במונחים שחשב עליהם ב־1937, בזמן ועדת פיל, חיינו — מדינה היא תנאי להבאת היהודים לארץ-ישראל, ולכן כל המצב צריך להינתן על-הקפאת המדיניות.

ב־1943, וכל הנושא שעליו דיברת כאן, היה היפך היוצרות אבל בן-גוריון: הבאת האנשים על־מנת לחקים מזינה, והבאה — מכל הבא ליד — למטרה זו. ואם אִי־אפשר לחביא מאירופה — להביא גם מן המזרח התיכון, שקודם בכלל לא חשבו עליו.

ולכן זהו מהפך. והמהפך הזה הוא, כפי שמשבירים פרשני בן-גוריון, ואני אינני נמנית עליהם, תוצאה של המצוקה העצומה שבה הוא בעצם היה נתון, כשאין בידי היישוב ובדי הנהגתו לעשות דבר להצלת היהודים באירופה, ובמקום לעסוק בהצלת היהודים באירופה, יש להתרכז לחלוטין בתוכניות

שיבואו לאחר המלחמה. ומבחינה זאת הרי זה תפקידו של המנהיג — לראות לטווח הארוך, ולעשות את מה שאפשר להשיג, ולא את מה שאי אפשר להשיג. מבחינה זאת — זאת התשובה, ואין זה נוגע למצב הרוח ביישוב. זאת המדיניות של ברגורין.

שלמה נצר: זה היפותטי.

חגית לבסקי: מה היפותטי?

שלמה נצר: התיאוריה שלך.

חגית לבסקי: היא נשמעת היפותטית מסיבה פשוטה מאוד — אני מתבססת כאן על מחקרים רבים שנעשו על ברגורין ועל מפא"י, ועל כמה דברים נוספים שבהצגת הדברים, גם בפני. בדברי תגובתי, אבל בודאי בדברי הצגתה של דבורה — לא הוזכרו כלל. ובעצם, הדברים האלה נחקרו על ידי דינה פורת ועל ידי יחיעם וייץ וחווה אשכולי ועל ידי זליה עופר במחקרים שלה על העלייה, ואני רק מזכירה חלק מן המחקרים שהופיעו זווקא בשנים האחרונות, ושלאפשר למצוא בהם הרבה דברים, למשל, נושא המשאיומתן לשילומים — כבר נחקר. כשדוברת על תגובת היישוב, זה נושא בפני עצמו. אני מדברת על עצם המשאיומתן.

כל הדברים האלה נולדו ב-1943 אחרי שהיזענות על השואה הפכו להיות ברורות, כלומר — חדרו, וכל הדברים האלה מתקשרים ביחד לכך שמי-1943 ואילך כל המערכת של מדינות בעלות הברית היתה עסוקה בתכנונים שלאחר המלחמה, וזה חלק מן העניין עצמו.

אם היית מעמידה את הדברים בצורה כזאת, אני חושבת שהיה הרבה יותר ברור. ואז העיסוק הזה בתוכנית הספציפית של ברגורין הוא מאוד מעניין ומאוד חשוב.

נקודה אחרונה, קטנה מאוד. מצאתי הרבה פעמים במחקרים על המדיניות בתחילת שנות המדינה, שמוזכרים את "ועדת התיכון". כל הזמן מסתמכים: "על-פי התוכנית של ועדת התיכון", ובאמת כל המחקרים האלה לא עסקו ב"ועדת התיכון", אלא במה שהמדינה קיבלה מ"ועדת התיכון". אבל מה בדיוק עשתה "ועדת התיכון", זה באמת דבר שעוד לא נחקר. ובכן, תעמיד את הדברים במסגרת, ואז הם הרבה יותר משכנעים.

שלמה נצר: זה סתם ויכוח, כי הכול היפותטי, הרי כל המחקרים האלה יצאו מתוך הנחה כיצד להסביר דברים, שאנחנו רוצים להסביר. אבל אף לא אחד שאל: מניין לך שאתה הולך להסביר דברים נכונים? "זאת היתה ההנחה מראש", שאני חייב להסבירי — אתה לא חייב להסביר. אתה אינך שופט היסטוריה. אתה צריך להביא עובדות. וכל מיני אנשים כתבו בנוסח: "איך זה קרה כמו שקרה?" ואף אחד לא בדיק מה קרה שם בדיוק. ובעלות הברית, ב-1943, עוד לא חשבו על אחרי 1945.

חגית לבסקי: ועוד איך חשבו ב-1943.

דבורה הלמן: אם מותר לי לענות, ותפרצת לדלת פתוחה, מסיבה פשוטה מאוד — כל הנישאים שנחקרו, כל החוקרים האלה ועוד הרבה יותר מאלה שאת הזכרת, מופיעים אחד לאחד בתוך הספר. אני נכנסתי לשאלות האלה, אבל לרוב בקצרה כדי להצביע על ההקשר. עיקרו של המחקר עוסק בתוכנית המליון, שלא נחשפה קודם לכן.

ביחס לתערתך — בעמדתו של ברגורין היה שיתוף, אבל לא כפי שאת הצגת זאת. ביוני 1944 ובשנתיים שלאחריו, הוא התנה את העלייה למדינה, ולא להיפך. וזה היה הדבר הגדול. באחד הוויכוחים הגדולים ביותר בהנהלת הסוכנות, ב-6 ביוני 1944, ויכוח שתועד בעשרות עמודים, אומר ברגורין: "אם אנחנו מביאים לכאן מיליון יהודים — הסכסוך עם הערבים נגמרי". אני מצטטת. כלומר — תעלייה היא תנאי לקמת המדינה. אם תבוא עלייה — תקום מדינה.

חגית לבסקי: עלייה לצורך הקמת מדינה — כן, ועמוס אטיגור אומר כך. **דבורה הלמן:** נכון, ועל זה אני עמלתי. ברגורין גם כל הזמן מבלבל, ובעצם מפורש עשן ואני הראיתי סתירות של דברים והיפוכים באותו זמן, במקומות ובפורומים שונים. שאלתי, האם הדברים לא היו ברורים לו, האם הדברים התגבשו בהדרגה, מה קורה? לפי זעתי, וזאת המסקנה שלי, הוא בכונה וזה חול בעיניים. הוא לא רצה שידעו בדיוק לאן הוא חותר, והיה לו נוח מאוד להשיג את הקונצנזוס של כל הארגונים היהודיים יחד עם התנועה הציונית, כשהוא ממקד את הכול בנושא של העלייה, שהיה לו קונצנזוס רחב מאוד. אם היה מדבר על מדינה, היו קמים עליו מכל עבר.

עוד הערה אחת. כשאת אומרת שהיו מחקרים על עלייה, אני לא אצטעק יותר מדג, כבר לפני עשר שנים פרסמתי את המחקר הגדול שלי על העלייה ההמונית, ואז לא ראיתי — ואני עברתי על כל חומר שקיים — שמישהו כתב על שנות המדינה הראשונות מחקר שמדבר על תוכניות קודמות שהתבססו עליהן בקליטת העלייה הגדולה.

הערה אחרונה, נושא השילומים. דנה שיגא כתבה ספר על נושא השילומים. היא לא קשרה את זה עם "ועדת התיכון", כלומר, היא לא ראתה את זה כחלק מתוכנית גלובלית, להביא לכאן מיליון אנשים ולממן את כל המערכת. בכלל לא קשרו את זה כחלק מתגובת התיכונות של ברגורין. קראתי את הספר הזה, וזה מעניין, אבל לא חשבתי על תוכנית האב. ולכן, אפילו בחלק גדול מהתוכניות שהיו עלימנט שלא יראו את כל תוכנית האב.

בשנות החמישים, לא חשפו את כל הדברים האלה. **שמעון בר שמש:** רבותי, עלינו לסיים. ברור הוא שהפרק הזה לא נגמר, ואני מבקש מאוד מהחברים, אם יש להם מה להציע בעניינים האלה לישיבות הבאות, זה יהיה רעיון טוב להמשיך את זה, מכל ההיבטים.

דבורה, בשם כולנו — תודה רבה על ההצגה. להתראות בחוג הבא.

תום דיון